

УДК 94:[342.7:347.965.45](477)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2025-3-3>

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Пошиванюк Тарас Петрович,
аспірант кафедри конституційного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
vyaches28@gmail.com
orcid.org/0009-0007-0726-8228

Стаття присвячена вивченню та аналізу становлення конституційного права на судовий захист на території сучасної української держави від перших держав до сучасності. **Метою** статті визначено встановлення генези виникнення та розвитку права на судовий захист та його розвиток під впливом різних чинників. Зокрема, відзначення впливу різних держав та нормативних документів, які заклали основні засади сучасного розуміння судового захисту. **Методологія.** Дослідження включали хронологічний, історико-правовий дозволили, порівняльний та системний аналіз, що дозволило простежити еволюцію інституту судового захисту від перших держав на території сучасної України. Метод узагальнення дозволив зробити відповідні висновки на основі дослідженого матеріалу.

Досліджено характерні особливості забезпечення та реалізації права на судовий захист порушеного права у такі історичні періоди як Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, Велике Князівство Литовське, Речі Посполитої, Австро-Угорської та Російської імперій, а також СРСР. У результаті дослідження встановлено, що протягом століть право на судовий захист трансформувалося від звичаєвих норм «Руської Правди» до прогресивних кодифікованих актів, таких як Литовські Статути, що запровадили професійну адвокатуру та апеляційні механізми. Особливу увагу приділено впливу іноземних правових систем (польської, австро-угорської, російської), а також значним змінам у радянський та сучасний періоди. Для кожного періоду та територій властивими є наявність певних систем судочинства, яка залежно від регулювання місцевим законодавством надавала громадянам можливість обстоювати порушені права в суді. **Висновки** свідчать, що розвиток права на судовий захист на українських землях був складним, багатовекторним процесом, де поєднання місцевих традицій та запозичених інститутів формувало унікальну правову культуру. Перспективи подальших досліджень полягають у більш детальному аналізі впливу конкретних правових актів та їх реценції в окремих регіонах України із врахуванням сучасних викликів та міжнародних стандартів у сфері судового захисту прав людини.

Ключові слова: право на судовий захист, права людини, історія права, Київська Русь, Литовські Статути, суд, правосуддя.

THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE RIGHT TO JUDICIAL PROTECTION IN UKRAINE: A HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

Poshyvaniuk Taras Petrovych,
Postgraduate student at the Department of Constitutional Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv
vyaches28@gmail.com
orcid.org/0009-0007-0726-8228

The article is devoted to the study and analysis of the formation of the constitutional right to judicial protection in the territory of the modern Ukrainian state from the first states to the present day. **The purpose** of the article is to establish the genesis of the emergence and development of the right to judicial protection and its development under the influence of various factors. In particular, it highlights the influence of various states and normative documents that laid the foundations for the modern understanding of judicial protection. **Methods.** The research included chronological, historical-legal, comparative and systematic analysis, which made it possible to trace the evolution of the institution of judicial protection from the first states on the territory of modern Ukraine. The method of generalisation allowed us to draw relevant conclusions based on the researched material.

The characteristic features of ensuring and realising the right to judicial protection of violated rights in such historical periods as Kievan Rus, the Principality of Galicia-Volhynia, the Grand Duchy of Lithuania, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Austro-Hungarian and Russian Empires, as well as the USSR were studied. The study found that over the centuries, the right to judicial protection has transformed from the customary norms of Ruska Pravda to progressive codified acts, such as the Lithuanian Statutes, which introduced a professional bar and appeal mechanisms. **Keywords:** right to judicial protection, judicial protection, history

of law, Kyivan Rus, Lithuanian Statutes, court, justice. Particular attention is paid to the influence of foreign legal systems (Polish, Austro-Hungarian, Russian), as well as significant changes in the Soviet and modern periods. Each period and territory had its own judicial system, which, depending on local legislation, gave citizens the opportunity to defend their violated rights in court. **The conclusions** show that the development of the right to judicial protection in Ukrainian lands was a complex, multi-vector process, where a combination of local traditions and borrowed institutions formed a unique legal culture. Prospects for further research lie in a more detailed analysis of the impact of specific legal acts and their reception in individual regions of Ukraine, taking into account contemporary challenges and international standards in the field of judicial protection of human rights.

Keywords: right to judicial protection, human rights, history of law, Kyivan Rus, Lithuanian Statutes, court, justice.

Вступ. Право на судовий захист є одним із фундаментальних прав людини та невід'ємною складовою правової держави. Історія його становлення на українських землях – це складний і багатогранний процес, що відображає політичні, соціальні та правові трансформації, які відбувалися на цих територіях протягом століть. Актуальність теми зумовлена необхідністю глибокого розуміння історичних витоків сучасних правових інститутів для їх подальшого вдосконалення. Метою дослідження є комплексний аналіз еволюції права на судовий захист на території України від давніх часів до початку XXI століття. Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання: дослідити особливості судочинства в Київській Русі, проаналізувати прогресивні зміни у Великому князівстві Литовському, виявити характерні риси судових систем під владою іноземних держав, а також оцінити трансформації в радянський та сучасний періоди.

Методи дослідження включали хронологічний, історико-правовий дозволили дослідити зародження та розвиток права на судовий захист на українських землях в складі різних держав. Використання порівняльного та системного аналізу, дозволило простежити еволюцію інституту судового захисту від перших держав на території сучасної України та виокремити характерні особливості кожного з них. Метод узагальнення дозволив зробити відповідні висновки на основі дослідженого матеріалу.

1. Право на судовий захист у Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві

У Київській Русі право на захист у суді, хоча й відрізнялося від сучасних концепцій, було невід'ємною частиною правового звичаю та кодифікованих норм. Головним джерелом, що регулювало судовий процес, була **«Руська Правда»** – найважливіша збірка давньоруського права (XI–XIII століття). Судочинство в Русі було переважно змагальним. Ініціатива порушення справи належала потерпілій стороні (так званому «поклепнику»), а обвинувачений («відповідник») мав право на захист. Сторони, як правило, мусили особисто з'являтися до суду, оскільки неявка без поважних причин могла бути розцінена як визнання вини. Судові функції виконували князі, їхні посадники, тіуни, вірники, а іноді й віче. Право на захист реалізовувалося через можливість представлення доказів, що були передбачені «Руською Правдою»: «послухи» (свідки), «видоки», «рота» (присяга) та «поле» (судовий поєдинок) (Гавриленко, 2024: 139). Хоча інституту професійних адвокатів не існувало, «Руська Правда» допускала певні форми представництва, зокрема «потуранство» – дозвіл одній особі виступати в суді від імені іншої.

У Галицько-Волинському князівстві, незважаючи на роздробленість, спостерігалися певні процеси уніфікації правових норм. Правовий захист, як і раніше, мав становий характер, проте з'явилися нові судові інституції, що стали передвісниками майбутніх змін у судовому устрої (Федоров, 2019: 45).

2. Розвиток судового захисту у Великому князівстві Литовському

У Великому князівстві Литовському (ВКЛ) право на судовий захист пройшло значний шлях розвитку, перетворившись на доволі розвинену систему, особливо після ухвалення **Литовських Статутів**. **Литовський Статут 1588 року** став одним із найпрогресивніших кодексів права у Європі, закріпивши принципи, що наближались до сучасного розуміння судового захисту (Бондаренко, 2019: 24).

Серед ключових нововведень були:

- **Принцип одноманітності суду** для всіх вільних станів, що гарантував однаковий судовий процес за однакові правопорушення.

- **Право на представництво**, зокрема інститут **прокураторів (адвокатів)**, які допомагали сторонам формулювати позови та представляти докази.

- **Система апеляції** на рішення нижчих судів до вищих інстанцій, що надавало додаткові гарантії захисту.

На українських землях, що увійшли до складу ВКЛ, діяв **комплекс судів**: земські, гродські та підкоморські, кожен з яких мав свою компетенцію та виконував різні функції, що поглиблювало диференціацію та спеціалізацію правосуддя.

3. Судова система на українських землях у складі Речі Посполитої

Після Люблінської унії 1569 року на українських землях, що увійшли до Речі Посполитої, діяла складна, багатопланова судова система. Вона включала шляхетські (земські, гродські), міські (за **Магдебурзьким правом**), копні та домініальні суди. Попри різноманіття, **Литовський Статут 1588 року** продовжував діяти на цих територіях, забезпечуючи прогресивні процесуальні права (Мазурок, 2018: 35).

Система була змагальною, з можливістю найму прокураторів, що стало значною гарантією захисту. Однак, існували й значні обмеження: судочинство було глибоко становим, а для залежних селян правовий захист у домініальних судах був мінімальним (Левенець, 2015: 78).

4. Судові реформи на українських землях у складі Російської та Австро-Угорської імперій

На українських землях у складі Російської імперії право на судовий захист розвивалося під впливом російського законодавства. Ключовою подією стала **Судова реформа 1864 року**, яка запрова-

дила принципи незалежності суддів, гласності, усності та змагальності. Вперше з'явився інститут **присяжних повірених (адвокатів)**, що значно підвищило якість правового захисту (Короткевич, 2016). Проте, уніфікація за імперським зразком та використання російської мови у судочинстві продовжували створювати виклики для українського населення.

У складі Австро-Угорської імперії українські землі (Галичина, Буковина, Закарпаття) отримали модернізовану судову систему, що базувалася на принципах австрійського права. Було запроваджено трирівневу систему судів, повне **відокремлення суду від адміністрації** та інститут **присяжних** у кримінальних справах. Однак, мовний бар'єр та соціально-економічні чинники обмежували доступ українців до ефективного захисту.

5. Особливості права на судовий захист у радянський період (1917–1991)

Радянський період характеризувався радикальною зміною парадигми правосуддя. Після більшовицького перевороту 1917 року судочинство було ідеологізовано та підпорядковано інтересам правлячої партії (Яворський, 2017: 65).

• **1920-ті – 1930-ті роки:** Характеризувалися значними порушеннями прав та масовими репресіями. Діяльність позасудових органів (ЧК, ГПУ, НКВС) та «трійок» дозволяла виносити вирoki без формального судового процесу. Право на захист було мінімальним або взагалі відсутнім, а адвокатура, як «буржуазний пережиток», була ліквідована, а пізніше відновлена під суворим державним контролем (Черевич&Лисенко, 2014: 122).

• **1950-ті – 1960-ті роки:** Після смерті Сталіна відбулася певна лібералізація. Були прийняті нові кодекси (КПК, ЦПК 1960-х рр.), що формально розширили права обвинувачених, заборонили деякі репресивні практики. Проте, фундаментальні принципи партійного контролю та класового підходу залишалися (Ткаченко, 2017: 121).

• **1960-ті – 1980-ті роки:** Цей період характеризувався збереженням існуючої системи. Дисиденти та інакомислячі продовжували переслідуватися, часто через показові судові процеси, де право на захист було ілюзорним. Адвокатура існувала, але її функція зводилася до надання юридичної допомоги в межах, визначених державою, а не до реального захисту від свавілля влади.

Таким чином, право на судовий захист в УРСР було значно обмежене через ідеологічний контроль, відсутність незалежності суду та пріоритет інтересів держави над правами окремої особи (Кульчицький & Шаповал, 2005: 49).

6. Становлення та розвиток права на судовий захист у незалежній Україні

З проголошенням незалежності України у 1991 році розпочався новий етап у розвитку права на судовий захист, спрямований на відхід від радянських практик та наближення до європейських стандартів.

• **1990-ті роки:** Ухвалення Конституції України 1996 року стало ключовою подією, оскільки вона закріпила право кожного на судовий захист (ст. 55), гарантувала незалежність суддів та змагальність процесу (2016).

• **Реформи 2000-х – 2010-х років:** Після прийняття Конституції було проведено низку судових реформ. Закон «Про судоустрій України»

(2002) та інші акти створили трирівневу систему судів, запровадили інститут адміністративних судів та розширили повноваження адвокатів (Калиниченко&Приходько, 2019: 38).

• **Сучасний етап:** Найбільш радикальні зміни відбулися після 2014 року. **Судова реформа 2016 року** та подальші зміни до Конституції ліквідували чотирирівневу систему, замінивши її на триланкову (місцеві, апеляційні, Верховний Суд), скасували вищі спеціалізовані суди та створили Вищий антикорупційний суд (Заболотний, 2023: 21). Метою цих реформ є підвищення незалежності та ефективності судової системи. Проте, попри значні законодавчі зміни, право на судовий захист в Україні стикається з викликами, такими як повільність розгляду справ, корупційні ризики та низький рівень довіри до судової влади.

Висновки. Аналіз історичного розвитку права на судовий захист на українських землях дозволяє зробити такі висновки:

1. **Право на судовий захист трансформувалося** від архаїчних, звичаєвих форм, що ґрунтувалися на «Руській Правді», до кодифікованих, прогресивних систем.

2. **Період Великого князівства Литовського**, особливо завдяки Литовським Статутом, став переломним у розвитку судового захисту, запровадивши інститути професійної адвокатури та апеляції.

3. **Вплив іноземних правових систем** (польської, австро-угорської та російської) був неоднозначним: з одного боку, він сприяв модернізації та запровадженню прогресивних інститутів (як-от суду присяжних та незалежної адвокатури), з іншого – супроводжувався втратою місцевих правових традицій.

4. **Радянський період** став відступом у розвитку права на судовий захист, підпорядкувавши його ідеологічному контролю та державним інтересам, що призвело до обмеження прав громадян та перетворення суду на інструмент репресій.

5. **Період незалежності України** характеризується послідовними спробами реформувати судову систему відповідно до європейських стандартів, що закріплено в Конституції та судовому законодавстві.

Перспективи подальших досліджень полягають у більш детальному аналізі впливу міжнародних правових актів на сучасне українське законодавство, а також у порівняльному аналізі судових реформ в Україні із врахуванням надбань попередніх періодів і врахування сучасних вимог та стандартів.

ЛІТЕРАТУРА:

- Бондаренко В. В. Історія українського судоустрою: навч. посіб. К.: КНЕУ, 2010. 367 с.
- Гавриленко О. А. Становлення та розвиток права на судовий захист в Україні (IX–XIV ст.ст.). Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2024. Вип. 47. С. 139–143.
- Громова М. І. Історія адвокатури в Україні. К.: Юрінком Інтер, 2018. 288 с.
- Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII.
- Історія держави і права України: підручник / За ред. А. С. Яворського. Львів: ЛДУВС, 2017. 592 с.
- Калиниченко О. О., Приходько В. С. Судовий захист прав та свобод людини і громадянина в Україні: історико-правовий аспект. Право і суспільство. 2019. № 1. С. 36–41.

7. Короткевич М. О. Судові реформи у Російській імперії та їх вплив на правосуддя в Україні. Наукові записки Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2016. Вип. 87. С. 90–97.

8. Кульчицький С. В., Шаповал Ю. І. Радянське право: ілюзія і реальність. К.: Знання, 2005. 240 с.

9. Левенець А. М. Судова система на українських землях у складі Речі Посполитої. Юридичний вісник. 2015. № 2. С. 76–81.

10. Мазурок О. А. Литовський статут як джерело права. Збірник наукових праць. 2018. Вип. 3. С. 34–38.

11. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. К.: Знання, 2004. 437 с.

12. Судова реформа в Україні: виклики та пріоритети / За заг. ред. О. В. Заболотного. К.: Фонд «Демократичні ініціативи», 2023. 154 с.

13. Ткаченко М. В. Кримінальний процес УРСР: історичний аспект. Вісник кримінального судочинства. 2017. № 4. С. 119–125.

14. Федоров О. В. Становлення судової системи Галицько-Волинського князівства. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право». 2019. Вип. 52. С. 43–48.

15. Черевич О. В., Лисенко В. І. Становлення та розвиток права на судовий захист на території України. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2014. Вип. 4. С. 120–125.

REFERENCES:

1. Bondarenko, V. V. (2010). *Istoriia ukrainskoho sudoustroiu* [History of Ukrainian Judicial System]. Kyiv: KNEU.

2. Havrylenko, O. A. (2024). Stanovlennia ta rozvytok prava na sudovyi zakhyst v Ukraini (IX-XIV st.st.). *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu*, 47, 139–143.

3. Hromova, M. I. (2018). *Istoriia advokatury v Ukraini* [History of Advocacy in Ukraine]. Kyiv: Yurinkom Inter.

4. Law of Ukraine “On the Judicial System and the Status of Judges” No. 1402-VIII. (2016, June 2).

5. Iavorskyi, A. S. (Ed.). (2017). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy* [History of State and Law of Ukraine]. Lviv: LDUVS.

6. Kalynychenko, O. O., & Prykhodko, V. S. (2019). Sudovyi zakhyst prav ta svobod liudyny i hromadianyna v Ukraini: istoriko-pravovyi aspekt. *Pravo i suspilstvo*, 1, 36–41.

7. Korotkevych, M. O. (2016). Sudovi reformy u Rosiiskii imperii ta yikh vplyv na pravosuddia v Ukraini. *Naukovi zapysky Instytutu derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy*, 87, 90–97.

8. Kulchytskyi, S. V., & Shapoval, Yu. I. (2005). *Radianske pravo: iliuziia i realnist* [Soviet Law: Illusion and Reality]. Kyiv: Znannia.

9. Levenets, A. M. (2015). Sudova systema na ukrainskykh zemliakh u skladі Rechi Pospolytoi. *Yurydychnyi visnyk*, 2, 76–81.

10. Mazurok, O. A. (2018). Lytovskiy statut yak dzherelo prava. *Zbirnyk naukovykh prats*, 3, 34–38.

11. Muzychenko, P. P. (2004). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy* [History of State and Law of Ukraine]. Kyiv: Znannia.

12. Zabolotnyi, O. V. (Ed.). (2023). *Sudova reforma v Ukraini: vyklyky ta priorytety* [Judicial Reform in Ukraine: Challenges and Priorities]. Kyiv: Fond “Demokratychni initsiatyvy”.

13. Tkachenko, M. V. (2017). Kryminalnyi protses URSR: istorychnyi aspekt. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva*, 4, 119–125.

14. Fedorov, O. V. (2019). Stanovlennia sudovoi systemy Halytsko-Volynskoho kniazivstva. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. Seriiia “Pravo”*, 52, 43–48.

15. Cherevych, O. V., & Lysenko, V. I. (2014). Stanovlennia ta rozvytok prava na sudovyi zakhyst na terytorii Ukrainy. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia “Yurydychni nauky”*, 4, 120–125.

Стаття надійшла до редакції 29.08.2025

Рекомендована до друку 12.09.2025

Опублікована 01.10.2025